

Ana Banić Grubišić

razdragano_suncokretje@hotmail.com

O slučaju „obrnute“ upotrebe „fotografskog izmamljivanja“: razmišljanja o značaju i ulozi vizuelne građe u terenskom istraživanju***Apstrakt:**

U radu se razmatraju značaj i uloga vizuelne građe u terenskim istraživanjima. Naglasak je na subjektivnom stavu samog istraživača prema upotrebi fotografije (i vizuelnih zapisa uopšte) u etnološkim/antropološkim istraživanjima. Metodom fotografskog izmamljivanja analiziraju se fotografije snimljene prilikom terenskih istraživanja gastarbajterske populacije u Srbiji.

Ključne reči:

terenski rad, vizuelna antropologija, gastarbajteri, fotografsko izmamljivanje

Uvod

Zašto nisam na terensko istraživanje ponela kameru (koja funkcioniše¹)? Pored pokvarene kamere, spakovala sam diktafon, noutbuk, fotoaparat, olovke, rokovnik, knjige, papire i fluorescentne markere za obeležavanje teksta. Možda je to pitanje trebalo da postavim sebi mnogo pre nego što sam otišla na letnju terensku praksu sa studentima etnologije i antropologije. Možda to pitanje, zapravo, treba preformulisati u sledeće – i da sam na terenu kojim slučajem imala funkcionalnu kameru – da li bih zaista znala šta ću sa njom i zbog čega je uopšte nosim? Zatim da li se, kada imaš ispravnu kameru, problem i tema potencijalnog snimljenog materijala određuju (i razrađuju) unapred – pre odlaska na terensko istraživanje, ili njih možda pre određuju same situacije? Zbog čega ja mislim da je snimanje kamerom nekako „pravovernije“ (i „dublje“) nego fotografisanje fotoaparatom – kada i jedan i drugi predstavljaju tehnologije vizuelnog beleženja? U čemu se sastoji prednost materijala snimljenog kamerom u odnosu na onaj koji je zabeležen fotoaparatom?

* Ovaj tekst je rezultat istraživanja na projektima „Antropološko proučavanje Srbije: Od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (br. 177035), koji u celosti finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije i projekta „Ni tamo ni ovde – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije“ koji finansira Ministarstvo kulture i informisanja RS.

¹ Zapravo, ponela sam malu Canon kameru, ali je ona bila praktično neupotrebljiva jer joj je LCD monitor polomljen, tačnije kamera i dalje može da snima ali onaj ko snima ne vidi šta snima (što je ekvivalent snimanja u prazno).

I da li se uopšte može govoriti o nekakvoj prednosti u kvalitativnom smislu? Da li ja, u stvari, osećam izvesnu „nelagodu“ kada je reč o korišćenju/rukovanju kamerom? Da li je sve to pitanje tehnike i prakse ili na konačni proizvod (snimljeni materijal) utiče i posedovanje odnosno neposedovanje „talenta“? Da li ova pitanja predstavljaju rezultat činjenice da se tokom dodiplomskih i diplomskih studija nisam „susretala“ sa vizuelnom antropologijom² i da do pisanja ovog rada nisam razmišljala o tome da li je prenošenje antropološkog znanja isključivo tekstualno? Da li sam „naučena“ da primat dajem pričama, a da slike posmatram kao „propratni materijal“ čija je prevashodna svrha u ilustrovanju teksta? Da li, koliko i šta vizuelni zapis „govori“ sam za sebe?

U ovom radu pokušaću da dam odgovor na pomenuta pitanja koristeći se primerima sa dva terenska istraživanja na kojima sam boravila 2011. godine. Rad će se sastojati iz dva dela – prvi deo je zamišljen kao jedan mini eksperiment, dok je drugi deo rada teorijske prirode i na određeni način predstavlja dopunu i/ili kritiku prvog dela. U prvom delu rada „pisaću iz glave“ – bez ikakvih priprema, bez konsultovanja relevantne literature, bez preslušavanja audio zapisa sa diktafona, bez gledanja u rokovnik u koji sam beležila utiske sa terena (i ostala usputna razmišljanja), bez određenja ključnih pojmova i pregleda pravaca/pristupa u vizuelnoj antropologiji. Možda ovaj moj izabrani „eksperimentalni“ put nije dobar (i preporučljiv) u metodološkom smislu, ali meni se čini korisnim. Kao što sam već istakla – do trenutka odabira kursa Vizuelna antropologija i terenskog istraživanja nisam bila upoznata niti sa ključnim autorima u oblasti niti sa „pionirskim“ i „utemeljujućim“/„prekretničkim“ etnografskim filmovima. Interesuje me, dakle, da li i u kojoj meri uopšte mogu (kao neko ko ima etnoantropološko obrazovanje ali ko do sada nije imao dodira sa vizuelnom antropologijom) da „zdravorazumski“ odgovorim na pitanje, odnosno razmišljam na temu uloge i značaja vizuelne građe u terenskim istraživanjima.

Koristiću se samo fotografijama koje sam snimila tokom terenskih istraživanja. Drugim rečima, podvrgnuću samu sebe „fotografskom izmamljivanju“ („photo elicitation“). Fotografsko izmamljivanje je vizuelna strategija koja se koristi pri sprovođenju etnografskog istraživanja (Blinn and Harris 1991, 176). Zasniva se na ideji uvođenja fotografija u istraživački intervju (umesto fotografija mogu se koristiti bilo koje vizuelne predstave – slike, grafiti, bilbordi itd.). Prema Harperu, fotografsko izmamljivanje kod informanata izaziva informacije, budi osećanja i sećanja zahvaljujući određenoj fotografskoj formi reprezentacije (Harper 2002, 13). Dakle, na osnovu gledanja fotografija probaću da ispričam priču. Pre predstavljanja snimljenih fotografija (odnosno opisa situacija) sa terena,

² Da me je neko tokom mojih osnovnih studija upitao „šta je to vizuelna antropologija?“, odgovorila bih, verovatno kao i većina neupućenih, da je vizuelna antropologija etnografski film.

neću читати текстове који разматрају значај фотографије у антрополошким истраживањима (Cohan Scherer 2003; Collier 2003; Jacknis 1988; Wolbert 2000). Такође, у овом првом делу рада ћу приказати и ситуације/људе/артефакте/окружење које сам могла да забележим филмском камером али нисам, дакле, написаћу шта нисам снимила, које су ситуације и због чега биле погодне и корисне/„плодне“ да се забележе камером и шта сам могла да „добijем“ тиме као и која би „корист“ таквог материјала била при каснијој интерпретацији и обједињавању резултата истраживања.

Терен(и): места, људи и чињенице

Током месеца јула и августа 2011. године, обављала сам теренски рад у истоčnoј (односно североистоčnoј) Србији. Тема истраживања се односила на питање културног идентитета радника миграната, тј. гастарбајтера у Књажевцу и Кучеву. Са студентима треће године Оделjenja за етнологију и антропологију³ у оквиру летње теренске праксе боравила сам у Књажевцу (села Миницево, Василиј и Донја Каменица) у периоду од 8. до 13.07.2011. године. У Кучеву (села Зеленик, Кленје и Мрчковач) сам боравила у периоду од 18. до 24.08.2011. године.⁴ Фокус истраживања био је на следећим проблемима/питањима: који су били мотиви за одлазак у иностранство на привремени рад, који су били мотиви повратка у земљу мaticу, како се миграција одразила на културни и етнички идентитет припадника прве, друге и треће генерације гастарбајтера, односно који су начини/путеви очувања и/или губљења њиховог идентитета код старије и млађе генерације, као и које представе гастарбајтери имају о себи, свом начину живота, земљи мaticи и земљи у коју су мигрирали.

Фотографије

Фотографије које сам снимила на терену начелно се могу поделити на оне које се односе на саму тему истраживања и на оне фотографије на којима су моје колегинице и колеге и различити prizori из села/градова у којима смо боравили (сеоски ваџар, архитектура, излози продавница, слике природе/пејзажа). У Књажевцу и околним selима снимила сам 144 фотографије, а

³ Студенти су били поделјени у три групе под mentorstvom др Lidije Radulović, Ivane Gaćanović и Ane Banić Grubišić. У мом истраживачком тиму биле су studentkinje Milena Golubović, Milena Domazet, Nevena Boroja, Aleksandra Branković, Marina Trajković и Dragana Konjokrad.

⁴ Теренско истраживање је спроведено у оквиру пројекта „Ni tamo ni ovde – kulturni identitet gastarbajtera i predstave o njima“ који finansira Министарство културе и информисања РС. Истраживање је реализовано под rukovodstvom др Dragane Antonijević. Истраживачки тим у Кучеву чиниле су др Dragana Antonijević, Marija Krstić и Ana Banić Grubišić.

u Kučevu 95 fotografija. Za svaku od izabranih fotografija napisaću ukratko širi kontekst nastanka, zbog čega sam je snimila i šta mi ona danas „govori“. Fotografije ću grupisati po mestu gde su snimljene: fotografije iz Vasilja, fotografije iz Minićeva i fotografije iz sela Klenje.

Fotografije iz Vasilja – Kako nisam „zamišljala“ gastarbajtere

Kontekst: Ideja odlaska u selo Vasilj u početku nije obećavala. Selo Vasilj nije bilo uključeno u preliminarni spisak sela koja ćemo oblaziti u okviru letnje studentske terenske prakse (ona sela u kojima procenat gastarbajterskog stanovništva ima značajan udeo). Odlazak u Vasilj bio je uslovljen ograničenim materijalnim sredstvima, odnosno nedostatkom adekvatnog prevoza – kombija koji bi tri grupe studenata (koje su se bavile različitim istraživačkim temama) razvezio u različita sela. Na raspolaganju nam je bio jedan autobus i sve grupe su išle zajedno u ista sela nezvezano za njihova istraživačka interesovanja.

Kada smo stigle u Vasilj otišle smo u seosku kafanu sa namerom da se raspitamo da li u selu ima ljudi koji su radili u inostranstvu. Kafana kao centar života seoskog stanovništva (barem muškog dela) činila nam se kao dobra početna tačka, orijentir/putokaz „kuda i šta dalje“. Vlasnik kafane uputio nas je na čoveka koji je radio u rudniku u Nemačkoj. Kuću tog čoveka našle smo tek posle 20 do 30 minuta hoda kroz selo. Zbog čega smo toliko dugo tražile jednu kuću u malom selu? Mislile smo da treba da tražimo veliku kuću sa fasadom jarkih boja i kipovima lavova pred kapijom. Tragajući za određenom kućom, odnosno za našom predstavom kako bi gastarbajterska kuća trebalo da izgleda, pored kuće gde su živeli Ljubinko i njegova žena prošli smo nekoliko puta ne primetivši je. Naša predstava o gastarbajterima bila je uslovljena jednim delom popularnim stereotipima, a drugim delom time što je i ono malo etnoloških istraživanja gastarbajterske kulture (v. Bratić i Malešević, 1982; Romelić i Stojanović 1989) naglašavalo materijalnu kulturu (isticanje i trošenje materijalnog bogastva stečenog radom u inostranstvu) kao odrednicu kulturnog identiteta gastarbajtera. Mislile smo da treba da tražimo jednu neobičnu/nesvakidašnju velelepnu/grandioznu kuću, kuću koja je („kako su nas učili“) predstavljala „statusni simbol“. Kuća u kojoj su živeli Ljubinko i njegova žena nije se uklapala u unapred određena shvatanja gastarbajterske kuće, odnosno navodno specifične gastarbajterske materijalne kulture. Bila je to kuća koja se ni po čemu nije isticala, kuća prosečne veličine koju bih jednom rečju mogla da opišem kao „skromnu“.

Fotografije:

1. *Ljubinko i njegova žena*

Opis: Ova fotografija snimljena je tokom intervjua sa porodicom. Priказује брачни пар гастарбајтера у свакодневном окружењу како проводе своје пензијске дане. На фотографији се види део њихове скромне куће, обућени су као и остали сељани и да не знамо детаље њиховог живота, на основу гледања у фотографију не би могли да кажемо да су на њој приказани гастарбајтери повратници.

Zašto: Fotografisala sam ih jer smo razgovarali sa njima. Fotografija je snimljena spontano (pre nego što smo započeli intervjua pitala sam ih za dozvolu da ih tokom intervjua fotografišem). Kada danas gledam ovu fotografiju setim se kako su tokom intervjua govorili u glas, i bake kojoj je bilo posebno drago što razgovara sa nekim.

2. *Baka i krpa*

Opis: Na fotografiji vidimo baku kako se pomalo tužna priseća svog života. Ipak izgleda nekako „pomirena“ sa tokom koji je njen život imao. U rukama drži krpu koju tokom razgovora obrće, savija i premešta iz ruke u ruku. Žao mi je što nisam video-kamerom zabeležila ovaj razgovor (sa fokusom na bakine pokrete rukama i krpu, jer približavaju bakino unutrašnje stanje i odnos koji je imala prema životu u Nemačkoj).

Zašto: Ovu fotografiju sam snimila jer mi je baka bila mnogo interesantniji sagovornik od njenog muža. Njena priča nudi žensku perspektivu gastarbajterskog života u „tuđini“, perspektivu koja je često zanemarena u studijama migracija. Kada danas gledam ovu fotografiju setim se pomenu-te krpe i bakinih curula. Nisam zamišljala gastarbajtere u curulama (naravno da ljudi na selu nose curule, i da su moja predubedenja bila pogrešna).

3. *Baka se smeje*

Opis: Na fotografiji vidimo baku kako se smeje. Pričala je o tome kada je prvi put otišla u Nemačku. Bacila je jedan papirić na ulici. Jedna Nemačka videla ju je sa prozora zgrade i zbog toga ju je izgrdila. Baka ima nekoliko zlatnih zuba. Ispričala je zbog čega je stavila zlatne zube. Zube je izgubila kada je njen muž bio zaglavljen u rudniku – ona je tolikim intenzitetom zbog nervoze „škrgutala“ zubima da ih je polomila. Potom joj je muž „napravio“ zube i to zlatne.

Zašto: Ovu fotografiju sam snimila jer je baka u ovom trenutku bila srećna i smejala se. Iz njenog lica se može pročitati ceo njen život. Danas kada gledam fotografiju setim se kako nam je na rastanku dala po jednu jabuku, i kako je imala pile sa deformisanom nogom koje je zbog deformiranja htela da baci.

Fotografije iz Minićeve – Gastarbajteri Romi

Kontekst: Bile smo u selu Minićevo. U ovom selu, koje je veoma moderno i gradski uređeno, živi oko hiljadu stanovnika. Razgovarale smo sa romskom porodicom čiji su članovi radili i živeli u Nemačkoj. Na ovu porodicu uputila nas je konobarica u lokalnoj kafani. Kada smo je upitali da li u selu ima gastarbajtera, odgovorila nam je da ih ima i da su gastarbajteri

oni „Džipsi“ (u selu je živelo i nekoliko srpskih gastarbajterskih porodica). Bračni par Roma u čijoj smo kući bile vratio se u Srbiju 2003. godine i, od tada, deo porodice odlazi povremeno u Nemačku, dok je jedan deo tamo „trajno“ nastanjen. Muž i žena žive od socijalne pomoći i novca koji ostali članovi porodice zarade u inostranstvu. Njihova kuća izgledala je baš onako kako smo očekivale da će izgledati gastarbajterska kuća, odnosno u skladu sa stereotipom o „tipičnoj“ kulturi gastarbajtera. Veliki deo stvari koje se nalaze u kući ovi ljudi su, kako sami kažu, dobili na poklon od Nemaca ili preuzeli one predmete koje su Nemci bacili – od lustera, preko zidnih satova, tepiha i nameštaja.

Fotografije

1. Unutrašnjost romske kuće i studentkinje za vreme intervjua

Opis: Na fotografiji vidimo studentkinje kako razgovaraju sa romskim ispitanikom. On naizmenično živi i u Srbiji i u Nemačkoj. Ova velika kuća koja sa spoljašnje strane podseća na „dvorac“ bogato je ukrašena – na zidovima i policama ima mnogo detalja i predmeta čije bi nabrojanje i opisanje prevazišlo okvire ovog rada.

Zašto: Ovu fotografiju sam snimila jer sam želela da fotografišem studentkinje za vreme intervjua, kao i zato što je veliki deo predmeta koji se vidi na ovoj fotografiji i koji bi trebalo da simbolizuju bogastvo i prestiž -

ove porodice zapravo poklonjen, odnosno pronađen kao nešto što Nemcima više nije bilo potrebno.

2. *Detalj ograde na terasi*

3. *Figure u dvorištu*

Opis: Na fotografiji broj 2, vidi se detalj ograde i patike koje se suše. Na fotografiji broj 3, vide se životinje (žive i gipsane) i patuljci.

Zašto: Ove fotografije sam snimila jednostavno zato što mi je prizor bio „simpatičan“. Takođe, ovo su fotografije za koje mislim da su vizuelno (i „tehnički“) dobro rešene.

Fotografije iz Klenja – Svakodnevni život gastarbajtera

Kontekst: Klenje je selo sa velikim delom gastarbajterske populacije. To je jedino selo u koje smo išle nekoliko puta. Zbog toga smo, a i zaslugom naših domaćina, sa tamošnjim gastarbajterima uspostavile donekle prisniji odnos. U okolini Kučeva sam napravila najviše fotografija materijalne kulture gastarbajtera (njihovih kuća prvenstveno, u kojima danas niko ne živi).

Fotografije

1. Svakodnevni život gastarbajtera u matici – uređenje dvorišta

2. Кућа гастарбајтера

Opis: Na fotografiji broj 1, vidi se dvorište jedne porodice koja živi i radi u inostranstvu. Na fotografiji broj 2, prikazani su deo fasade i ograda jedne gastarbajterske kuće.

Zašto: Ove dve fotografije sam snimila zato jer sam želela da zabeležim svakodnevno okruženje u kojima gastarbajteri žive i rade kada su u Srbiji.

„Propuštene prilike“ – šta nisam snimila/fotografisala ili o jednoj ličnoj dilemi – video-kamera vs foto-aparat

U ovom delu rada prikazaću situacije i događaje koje nisam zabeležila na terenu (filmskom kamerom i/ili foto-aparatom) a koje bi, da su snimljene, mogle da govore o značaju vizuelnog u antropološkim istraživanjima. Razlozi zašto se ova mini terenska istraživanja nisu kretala u smeru „vizuelnog“ su jednostavni. Naša terenska istraživanja od samog početka nisu bila zamišljena kao vizuelna istraživanja. Naime, interesovale su nas životne priče naših radnika u inostranstvu – lična kazivanja gastarbajtera o njihovom životu, a same priče se ipak „prenose“ rečima (o vizuelnom etnografskom narativu v. Harper 1987). Zbog vremenskog ograničenja istraživanja (po nedelju dana u Kučevu i Knjaževcu) i namere/želje da za kratko vreme sakupimo što je više moguće građe, tj. priča, nismo uspele da

„potpuno“ uđemo u zajednicu, odnosno da uspostavimo poverenje i blizak odnos sa pojedincima, što mislim da je jedan od ključnih preduslova snimanja filmskom kamerom. Mi smo naše informante videle samo jednom (za vreme trajanja intervjua). Obično bi sa njima razgovarale za stolom u dvorištu (ređe u kući), oni bi nam ispričali svoju priču i to bi ujedno bio i kraj našeg intervjua. Nismo prisustvovalе njihovim svakodnevnim aktivnostima, porodičnim okupljanjima, niti bitnim događajima. Da jesmo, i da su oni nas bolje upoznali i „prihvatili“, tada kamera možda ne bi bila svojevrsni uljez, „strano telo“ koje narušava nečiju privatnost.⁵ Nemam odgovor a ni prave reči/termine da opišem zbog čega smatram da je učinak snimanja filmskom kamerom i kasnije montiranje i prikazivanje tog video materijala drugačije od snimanja diktafonom, transkripcije razgovora i kasnijeg kompiliranja tih razgovora u tekst za objavljivanje. Ipak, uverena sam da korišćenje video-kamere u terenskom istraživanju zahteva emotivno i etički obazrivije „rukovanje“ i da, u zavisnosti na koji način montiramo i kasnije prezentujemo snimljeni materijal, posledice po datu grupu ili pojedince mogu biti „problematičnije“/„dalekosežnije“ nego kada njihove reči prenosimo u tekst koji se kasnije objavljuje. Video ili audio-materijal – i dalje nisam sigurna da li na kraju pri analizi i predstavljanju materijala dolazimo do istog (sa)znanja ili se ono razlikuje, i ako da, po čemu?

Moј odnos prema fotografiji, tj. fotografisanju je drugačiji. Fotografisanje mi deluje kao manje „nasilno“ i kao neposrednije. Naravno, i fotografije su, jednako kao i video-snimci u procesu montaže, podložne menjanju, obradi, ili manipulaciji. Ipak, čini mi se da mogućnost fotografije da verno prikazuje ljude/događaje/okruženje ne zavisi toliko od namere fotografa, već da je to u njenoј „prirodi“. Odgovor na pitanje s početka rada koje sam sebi postavila – „zašto nisam snimala video-kamerom?“ leži prvenstveno u ličnom senzibilitetu – za razliku od fotografije, tj. fotoaparata, kamera mi kao tehnologija, metod sakupljanja podataka/beleženja građe nije bliska. Jednostavno, ne dopada mi se da je koristim. Ne osećam nika-

⁵ Možda nisam u pravu, ali polazim od sebe – lično ne bih volela da se nađem u situaciji da mi potpuni „stranac“ „upadne“ u kuću (ili neki drugi prostor koji smatram privatnim), uključi kameru i počne da snima mene i moju porodicu dok obavljamo svakodnevne poslove ili za vreme slobodnog vremena. Isto važi i za snimanje unutrašnjosti moje kuće ili mog dvorišta (ma koliko bi predmeti na policama ili fotografije na zidovima mogli da govore o mom socio-kulturnom identitetu, ja na snimanje filmskom kamerom ne bih pristala). Moja predašnja misao deluje mi u najmanju ruku problematično (a i licemerno), budući da se nikada do ovog trenutka nisam zapitala o tome da i ja, izabравši da se profesionalno bavim antropologijom i odlazim na teren, ulazim u tuđe kuće i pitam nepoznate ljude manjeviše intimna pitanja i time narušavam nečiju privatnost. Zašto sam ja ta koja mogu/smem to da činim, ali u isto vreme ne pristajem da budem u nečijem kadru? Spoznavanje/razumevanje Drugog nije moguće bez određenog narušavanja privatnosti ma kako ona bila shvaćena.

kvu „povezanost“ sa kamerom. Naravno, mogla sam da snimam kamerom (da je bila ispravna) ali bi to bilo usiljeno i ja se ne bih osećala prijatno. Verujem da bi se to kasnije i „osetilo“ na snimljenom materijalu. Fotografisanje mi, sa druge strane, predstavlja uživanje. Fotografisala bih i da nisam na terenu. To je nešto što radim gotovo svakodnevno i često bez razmišljanja zbog čega to radim. Možda bih to mogla da nazovem željom da zabeležim jedinstvenost trenutka, ljudi, predela ili događaja. U stanju sam satima da gledam fotografije koje sam napravila – kako one terenske tako i one iz svakodnevnog života. Fotografije mi omogućavaju da se „sećam“, služe mi kao neka vrsta eksterne memorije.

Kada je reč o situacijama koje sam mogla da snimim kamerom, a nisam to učinila, iz današnje perspektive (uzimajući u obzir da je prošlo više od pola godine kako sam boravila u Knjaževcu i Kučevu), mislim da ih je bilo svega nekoliko koje su mi u sećanju ostale kao upečatljive. Zapravo, sigurno ih je bilo više, ali ja sada, naravno, ne mogu da se setim svih potencijalnih, da ne kažem – „filmičnih“ situacija, ponašanja ljudi i događaja. Upravo tu leži prednost vizuelnog beleženja kamerom – njena „memorija“ je, svakako, bolja od moje. Video-snimak omogućava bezbroj premotavanja i ponovnog gledanja, kao i mogućnost da tada uočimo nove istraživačke probleme ili ideje o kojima ranije nismo razmišljali.

Prvo na šta pomislim da sam mogla da snimim jeste snalaženje „moje“ grupe na terenu budući da je studentkinjama ova terenska praksa bila prvo takvo iskustvo. Izrazi njihovih lica, njihova emotivna stanja, zbunjenost, trema, gestikulacija, situacije u kojima se naizmenično smenjuju oduševljenje i razočaranost, priče i način na koji su pričale pre i nakon intervjua, timski duh i nedostatak timskog duha itd. Dve situacije vezane za „moju“ grupu su mi posebno ostale u sećanju. Prva se odnosi na oduševljenje zbog uspešno obavljenog intervjua. Jedna studentkinja je bila toliko radosna i usplahirena da ja to rečima prosto ne mogu da opišem. Jednostavno ne postoje te reči kojima bi se verno/potpuno/„duboko“ mogla ilustrovati ta situacija. Jedino što bih mogla da napišem, a što ni približno ne dočarava taj događaj, odnosno njen izraz lica i način na koji je pričala, jeste da nikada do sada nisam videla da se neko toliko raduje zbog uspešno obavljenog posla, da nekome antropologija/etnologija/terenska praksa toliko znači. Veoma mi je žao što ovaj divni i dirljivi trenutak nisam snimila. Drugi događaj odnosi se na trenutak „razdora“ i neslaganja oko određenih pitanja u našoj grupi. Bile smo u selu Vasilj. Razgovarale smo sa sinom koga je majka (gastarbajterka) ostavila kada je otišla u inostranstvo da radi. Bio je to jedan veoma mučan razgovor. Sin gastarbajterke, danas već odrastao čovek koji ima svoju porodicu, nerado i sa tugom se prisećao majke koja se „ponemčila“ i koju je viđao jednom godišnje. Iako je bilo očigledno da mu je veoma teško da priča o svom životu (delovao je kao da će svakog momenta zaplakati) mi smo nastavile da mu postavljamo pitanja. Rekao nam je da nam je ispričao stvari o kojima nije govorio ni sa

svojim najbližima. Nakon tog razgovora grupa se posvađala, odnosno došlo je do nesuglasica u vezi našeg pristupa - da li je trebalo da mu postavimo sva ta pitanja ili ne? Gde je, odnosno gde se postavlja granica u kontaktu sa drugim ljudima? Jedan deo grupe smatrao je da u cilju nauke, sakupljanja građe treba isključiti emocije i hladne glave sprovesti intervju, dok je drugi deo grupe bio suprotnog shvatanja (trebalo je da prekinemo intervju jer su ga naša pitanja rastužila i podsetila na loš odnos sa njegovom majkom). Nisam sigurna da li bi to sa moje strane bilo u redu (budući da je u pitanju bila konfliktna situacija) ali mogla sam da snimim našu malu „svađu“, koja zapravo i nije bila svađa – ali kao i u prethodnom slučaju, ja kao da nemam dovoljno adekvatne reči da opišem naše neslaganje, besnu boju glasa i razočarane izraze lica nekih studentkinja. Čini mi se da ova situacija ne može da se opiše a da, u određenom smislu, ne budem prema jednoj ili drugoj strani grupe na neki način nepravedna. Šta god da napišem izgledalo bi „gore“ nego što jeste, a ne kao ilustracija „otežavajućih“ okolnosti na terenu. Izgleda da reči ponekad zaista nisu dovoljne u približavanju/opisivanju određenih situacija i da je tada možda bolje „posegnuti“ za vizuelnim/video-materijalom. Na kraju, zašto mislim da je bilo korisno dokumentovati situacije studentskog snalaženja/iskustva bivanja na terenu, pored toga što mi određeni događaji izgledaju neopisivi rečima? Iz razloga što bi takav materijal omogućio uvid ne samo u to kako studenti doživljavaju teren, već bi mogao i da posluži kao putokaz na koji način se pripremiti za sledeće slično iskustvo (što pogotovo važi za mlade kolegice i kolege koji će u budućnosti imati ulogu terenskih mentora. Na primer, ja nisam imala predstavu šta me čeka na terenu na koji prvi put idem u svojstvu terenskog mentora studenata, niti sam imala unapred razrađene strategije kako da se postavim u određenim situacijama).

Kada je reč o gastarbajterima trenutno mogu da se setim svega tri prilike u kojima bi mi kamera kao istraživačka alatka/oruđe bila od koristi. Prva, najviše govori o značaju vizuelnog u antropološkim istraživanjima. Bile smo u Donjoj Kamenici. Seljani su nas uputili na bračni par gastarbjetera koji se, po penzionisanju, vratio u selo. Nažalost, bračni par nije želeo da razgovara sa nama. Žena, koja nije htela ni da podigne glavu dok nam se obraća, samo nam je rekla „Nemamo šta da vam kažemo, to je naša mladost. Našu mladost smo ostavili tamo“. Opisaću kako je ta žena izgledala. Imala je kosu ofarbano u crveno, mini-val i zlatne minduše, a na ruci istetoviranu „jeftinu“ tetovažu (poput onih „uradi sam JNA tetovaža“). Vizuelni izgled ove žene je na mene ostavio snažan utisak. Gornji deo njenog tela (glava, tj. moderna frizura) govorio je o njenom „gastarbajterskom“ identitetu, dok su njene ruke bile ruke radnice i ukazivale na njen pređašnji identitet emigrantkinje koja je otišla u inostranstvo „trbuhom za kruhom“. Druge dve situacije verovatno ni da sam imala kameru ne bih zabeležila, iako su u suštini značajne za razumevanje gastarbajterskog načina života. Ali

pre nego što pokušam da ih opišem, želela bih da kažem zašto bih se osećala nelagodno ako bih ih snimala. Pre izvesnog vremena sam gledala dokumentarni film o gastarbajterima „Stranac ovde, stranac tamo“ (2007, Sandra Mandić), snimljen u produkciji B92.⁶ Autorka filma je intervjuisala sadašnje/bivše gastarbajtere, decu i unuke gastarbajtera, tj. pripadnike druge i treće generacije, njihove komšije koji su ostali u Srbiji, i predstavnike Ministarstva za dijasporu. Film je sniman u dve zemlje – u Srbiji i u zemlji iseljenja. U filmu je akcenat prevashodno na materijalnoj kulturi gastarbajtera, odnosno, u prvom planu su njihove grandiozne kuće i skup nameštaj koji su većinom kupili u inostranstvu, a kameru prati muzička podloga u vidu „prigodne“ turbo-folk muzike. Gastarbajteri su u filmu prikazani u skladu sa stereotipima koji su o njima formirani u masovnoj kulturi, ali i kao populacija koje se treba stideti, koji su drugačiji zbog svojih životnih izbora. Podsmeh i negativan/osuđivački stav provejava svakim prikazom fasada i unutrašnjosti njihovih kuća i „poziva“ gledaoce da sa prezirom odbace nečiji način života kao manje vredan, kao kič i neukus. Možda to nije bila namera autorke, ali sam ja film tako doživela i bila sam na neki način ljuta zbog potpunog nedostatka empatije u pristupu autorke. Iz tog razloga nisam snimila unutrašnjost kuće gastarbajtera iz sela Klenje, za koga su nam komšije prethodno rekle da je u „beli svet“ otišao iz jednosobne kućice sa poljskim WC-om (danas ima ogromnu kuću i imanje). On nas je sproveo kroz bogato opremljene sobe (svaka soba je bila u drugoj boji), hvalio se svojim slikama i goblenima na zidovima, i pokazao nam njegovu kuhinju koju ne koristi. U sećanju mi je ostala i romska porodica u Minićevu (koju sam fotografisala). Njihova „haotična“ interakcija i ponašanje, članovi porodice koji se stalno/naizmenično pojavljuju ni od kuda, tj. iz soba (mislom da bih uspela da ih prebrojim jedino da sam ih snimila), deca koja se jure kroz kuću, bebe sa polovično zalepljenom peleonom iz koje visi „kaka“, ali na to, tokom tri sata, koliko smo provele u njihovoj kući, niko od ukućana ne obraća pažnju. Zašto ih nisam snimila? Jednostavno, zato jer nisam želela da i ja budem ta koja će Rome prikazati kao musave, zaroljane, neobzirne i nehajne ljude, ma koliko to ponekad zaista imalo porište/potporu u realnosti.

Završna reč – šta sam o značaju i ulozi vizuelne građe u terenskom istraživanju naknadno saznala (ili nisam)

Naknadna razmišljanja o pitanju vizuelne građe u antropologiji i čitanje literature o ovoj temi ukazali su mi na „greške“ koje sam pravila tokom terenskog istraživanja. Prvo, nisam bila upoznata sa osnovnim pristu-

⁶ _

http://www.b92.net/video/videos.php?nav_category=928&yyyy=2009&mm=02&dd=20&nav_id=346209

pima i teorijama u okviru vizuelnih studija, tj. vizuelne antropologije, i stoga nisam mogla da na adekvatan način artikulišem svoje naknadno razmišljanje o „vizuelnom“ i kao građi i kao metodu (ne razumem, odnosno ne koristim se tim terminima koji se koriste u takvim studijama). Zatim, fotografije su mi služile kao propratni dokument, ilustracija teksta, nešto što po sebi, odnosno za mene, ima emotivnu i estetsku vrednost, smatrajući da ih je nemoguće „čitati“ bez konteksta koji je prethodno dat rečima. Fotografije koje se nalaze u ovom radu izabrala sam prevashodno zbog njihovih estetskih kvaliteta (odnosno subjektivnog poimanja „lepog za oko“) ne razmišljajući, pri tom, da li među ostalim snimljenim fotografijama ima onih koje više govore u etnološkom smislu, a koje su subjektivno ocenjene kao manje uspešne. One fotografije koje sam slikala iz razloga što mi je određeni prizor bio „simpatičan“, istrgnute iz konteksta, same po sebi ne znače i ne govore mnogo. Te fotografije nisu ništa drugo do vizuelne terenske beleške, svojevrsni lični mini „podsetnici“ sa terena. Kada sam fotografisala nisam razmišljala o tome u koje ću svrhe iskoristiti te fotografije, da li ću ih negde prikazati ili objaviti.⁷ Fotografije koje sam snimila u okolini Knjaževca i Kučeva nisam kasnije iskoristila u analizi i interpretaciji podataka prikupljenih istraživanjem. Tekstovi koji su objavljeni na osnovu istraživanja nisu sadržali fotografije snimljene na terenu (Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011; Banić Grubišić 2011). Jedan od razloga zbog čega se fotografije nisu našle u pomenutim tekstovima jeste da je kvalitetno štampanje fotografija u odeljenskom časopisu prilično skupo. Da li bih do drugačijih uvida došla da sam se rukovodila antropološkim principima iščitavanja građe iz fotografija koje je formulisao Pijete – 1. Prethodno uspostavljena tema; 2. Postavljanje pitanja na koja fotografija može da da odgovor; 3. Metod vizualizacije relevantnih karakteristika; 4. Pokazivanje fotografija ispitanicima; 6. Mogućnost da snimljene fotografije tumači nekoliko istraživača; 7. Predstavljanje neke vrste legende koja čitaocima/gledaocima omogućava da identifikuju predmete, ljude i okruženje (Piette 1994, 161-162)?

Literatura:

Antonijević, Banić Grubišić i Krstić. 2011. Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983-1011.

⁷ Ista sudbina zadesila je i 800 mb fotografija snimljenih za vreme boravka na terenu, tj. na salašima u Somboru i Subotici u novembru prošle godine, gde sam istraživala kulturne konstrukte u kulinarskom turizmu.

Banić Grubišić. 2011. Jedna drugačija gastarbajterska priča: Romi gastarbajteri – transnacionalna manjina u transmigraciji. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1035-1054.

Blinn, Lynn and Harrist, Amanda. 1991. Combining native instant photography and photoelicitation. *Visual Anthropology* 4(2): 175-192.

Bratić, Dobrila i Malešević, Miroslava. 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske* IV: 301-309.

Cohan Scherer, Joanna. 2003. „Ethnographic Photography in Anthropological Research“. In *Principles of Visual Anthropology*, ed. Paul Hockings, 201-216. Berlin: Walter de Gruyter.

Collier, John. 2003. „“. In *Principles of Visual Anthropology*, ed. Paul Hockings, 235-254. Berlin: Walter de Gruyter.

Harper, Douglas. 1987. The visual ethnographic narrative. *Visual - Anthropology* 1(1): 1-19.

Harper, Douglas. 2002. Talking about pictures: a case for photo elicitation. *Visual Studies* 17 (1): 13-26.

Jacknis, Ira. 1988. Margaret Mead and Gregory Bateson in Bali: Their Use of Photography and Film. *Cultural Anthropology* 3(2): 160-177.

Piette, Albert. 1993. Epistemology and practical applications of anthropological photography. *Visual Anthropology* 6(2): 157-170.

Romelić, Živka i Stojanović, Marko. 1989. Neki elementi kulture gastarbajtera Đerdapskih naselja. *Etnološke sveske* X: 197-202.

Wolbert, Barbara. 2000. The Anthropologist as Photographer: The Visual Construction of Ethnographic Authority. *Visual Anthropology* 13: 321-343.

Ana Banić Grubišić

About the case of the “reversed” usage of “photographic elicitation”: reflections on the significance and the role of the visual material in fieldwork

The study reflects on the significance and the role of the visual material in fieldwork. The emphasis is put on the researcher’s subjective attitude toward the usage of photography (and visual recordings in general) in ethnological/anthropological research. Using the method of photographic elicitation the photographs that were taken during the research conducted on the gastarbajter population in Serbia are being analyzed in this paper.

Key words: fieldwork, visual anthropology, gastarbajters, photographic elicitation